

AGNIESZKA TETERYCZ-PUZIO

PAP SŁUPSK

WCZESNOPIASTOWSKA ORGANIZACJA ADMINISTRACYJNA W X I XI WIEKU

Obraz organizacji państwa Mieszka I i Bolesława Chrobrego znany jest ze szczątkowych informacji źródłowych, które często stanowią punkt wyjścia do dość ryzykownych hipotez o państwie pierwszych Piastów. Przykładowo, historyk niemiecki Oskar Kossmann, opierając się na dokumencie *Dagome iudex* i przekazie Kosmasa o początkach państwa czeskiego, uważał, że władza pierwszych Piastów nie była w znaczeniu zachodnioeuropejskim władzą książęcą, bowiem np. w odniesieniu do Mieszka na zachodzie Europy używano tytułu sędziego – *iudex*¹.

Jedyny opis sugerujący jak wyglądała organizacja państwa polskiego za panowania Bolesława Chrobrego znajduje się w *Kronice* Galla Anonima. Kronikarz wymienił tylko cztery grody: Poznań, Gniezno, Włocławek, Giecz i przytoczył kontyngenty stawianego z nich żołnierza². Zdaniem H. Łowmiańskiego były to cztery główne ośrodki administracyjne w obrębie państwa Chrobrego, podzielonego na cztery wielkie okręgi grodowe. W jego opinii niewymieniona przez Galla Kruszwicka, dobrze znana Gallowi, być może nie była uważana za jeden z głównych ośrodków organizacji wojskowej. W stosunkowo bliskim rozmieszczeniu tych ośrodków od Gniezna zdaniem Łowmiańskiego ujawniły się tendencje centralistyczne Gniezna usiłującego utrzymać w najbliższej od siebie odległości główne ośrodki administracji lokalnej³.

Wydaje się, że wyliczone przez Galla ośrodki stanowiły główne punkty oparcia dla tworzonej przez Piastów organizacji terytorialnej rozwijającego się pań-

¹ O. K o s s m a n n, *Deutschland und Polen um das Jahr 1000. Gedanken zu einem Buch von Herbert Ludat*, (w:) *Zeitschrift für Ostforschung*, Bd. 21: 1972, H. 3, s. 412-416.

² *Galli Anonimi cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*. Wyd. K. Maleczyński, *Monumenta Poloniae Historica. Nova series* (dalej MPH n.s.), t. 2, Kraków 1952 (dalej G a l l), *lib. I, cap. 8* (s. 25). Poznań – 1400 pancernych oraz 4000 tarczowników, Gniezno odpowiednio 1500 i 5000, Włocławek – 800 i 2000, Giecz-300 i 2000.

³ H. Ł o w m i a ń s k i, *Początki Polski*, t. 5, Warszawa 1973, s. 614-616.

stwa polańskiego, wypełniając funkcje administracyjno-militarne. W nich koncentrowały się centra zarządu terytorialnego, gospodarczego i wojskowego. Relację Gala potwierdzają badania archeologiczne. Uderzające skoncentrowanie sieci grodów naczelných jest widoczne jedynie na terenie Wielkopolski. Jak zauważyła Z. Kurnatowska, takiego skupienia grodów naczelných nie można było osiągnąć przy wykorzystaniu tylko bezpośredniego zaplecza ludnościowego i materiałowego. Ich funkcjonowanie było uwarunkowane stałym dopływem dóbr ściąganych z zewnątrz za pomocą sieci grodów lokalnych. W pierwszym okresie pochodziły one głównie z obszaru Wielkopolski, co tłumaczy pokrycie tej dzielnicy siecią takich grodów, później przede wszystkim z innych części kraju włączanych stopniowo w ramy piastowskiej organizacji państwowej⁴.

W świetle badań archeologicznych czytelny jest proces przeobrażania sieci osadniczej w państwie wczesnopiastowskim. Pojawiają się nowe grody i powstają wokół nich zespoły osadnicze na terenach uprzednio słabo zasiedlonych. Zdaniem Z. Kurnatowskiej solidne umocnienia grodów powstałych w czasach pierwszych Piastów skłaniają do wysuwania na plan pierwszy ich wojskowych funkcji⁵. Wraz z grodem osiedla wiejskie tworzą wyraźną w materiałach archeologicznych jednostkę osadniczą, którą Z. Kurnatowska uznaje za pierwotną piastowską organizację zarządu terytorialnego, siedzibę przedstawicieli rządzącej elity, sprawujących w stosunku do podległego im terytorium grodowego różne funkcje, przede wszystkim militarne, administracyjne, sądowe, fiskalne. Ich zadania gospodarcze to gromadzenie i dystrybucja produktów rolniczych i rzemieślniczych, posługi wchodzące w zakres prawa książęcego oraz organizacja eksploatacji rolniczej nowych terenów. Wielkość tych okręgów archeologowie określają średnio na 150 km².⁶ Spośród opisywanych grodów wyróżniają się ośrodki naczelné charakteryzujące się znacznie większą powierzchnią i solidnymi fortyfikacjami. Ich rezydencjonalnego charakteru dowodzi obecność budowli monumentalnych – sakralnych i świeckich⁷.

Pojęcie grodu stołecznego w średniowieczu nie jest identyczne ze stałą rezydencją władcy, będącego w częstych podróżach. A. Gąsiorowski określił średniowieczne monarchie jako „królestwa objazdowe”. Panujący bowiem zmieniali miejsca pobytu w celu zużywania plonów ze swych włości oraz aby w coraz to innym miejscu poświadczać przez obecność swoją władzę. Istotną przyczyną podróży było wypełnianie funkcji sądowych przez monarchę⁸. Gall Anonim sposobowi podróży-

⁴ Z. Kurnatowska, *Próba odtworzenia organizacji zarządu terytorialnego państwa pierwszych Piastów w Wielkopolsce*, (w:) *Obronność polskiej granicy zachodniej w dobie pierwszych Piastów*, Wrocław 1984, s. 88.

⁵ Tamże, s. 82-86.

⁶ Tamże, s. 86-87.

⁷ Tamże, s. 87.

⁸ A. Gąsiorowski, *Podróże panującego w średniowiecznej Polsce*, *Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. 25: 1973, s. 41-42. Por. A. Gąsiorowski, I. Skierska, *Średniowieczna*

wania Bolesława Krzywoustego, który zatrzymywał się w namiotach, przeciwstawił czasy Bolesława Chrobrego, kiedy to ów król przebywać miał *in civitatibus et in castris*⁹. Nie wiadomo dokładnie co Gall rozumiał przez *civitates et castra* – stolice państwa, prowincji, czy też – na przykład – grody opolne.

Największe dwa ośrodki w państwie pierwszych Piastów to Gniezno i Poznań, wymienione w relacji Gala z najwyższą liczbą dostarczanych kontyngentów wojskowych; Poznań – 1400 pancernych oraz 4000 tarczowników, Gniezno odpowiednio 1500 i 5000. Z. Dalewski udowodnił, że Poznań zajmował w różnych działaniach podejmowanych przez pierwszych władców piastowskich porównywalne miejsce co Gniezno, jednak podkreślił, że zdecydowanie Poznaniowi nie udało się zdystansować Gniezna¹⁰. Datowane na drugą połowę X wieku wzniesienie potężnych nowych obwarowań i znaczna rozbudowa gnieźnieńskiego grodu zapewniły mu przodującą pozycję w porównaniu z innymi naczelnymi grodami wielkopolskimi. Wyjątkowy status Gniezna w strukturze wewnętrznej państwa został zaakcentowany w podjętych przez Bolesława Chrobrego działaniach skoncentrowanych wokół postaci św. Wojciecha¹¹. Poznań, drugi obok Gniezna ośrodek państwa Mieszka i Bolesława, stolica pierwszego biskupstwa, w XI wieku w organizacji państwa ustąpił miejsca innym ośrodkom. W opinii Z. Dalewskiego w Polsce już za czasów Kazimierza Odnowiciela i Bolesława Śmiałego ukształtował się dwudzielny krakowsko-gnieźnieński układ miejsc władzy, bowiem w powszechnej świadomości jako stolice funkcjonowały Kraków i Gniezno. Tam można było zostać władcą. Pomimo zmian zasad organizacji terytorialnej monarchii Piastów i nowych warunków politycznych, ten dwudzielny układ stolic przetrwał do końca XII wieku¹².

Po zjeździe gnieźnieńskim pojawił się nowy element w administracji państwa: Kościół z metropolią w Gnieźnie i biskupstwami w Kołobrzegu, Wrocławiu i Krakowie. Niektórzy historycy doszukują się istnienia w czasach Bolesława Chrobrego jeszcze drugiej obok Gniezna metropolii, między innymi na podstawie wzmianki Galla (...) *suo tempore Polonia duos metropolitanos cum suis suffraganes continebat* (...) ¹³, którą najczęściej lokują w Sandomierzu. Jednak tezy o istnieniu

monarchia objazdowa: władca w centralnych ośrodkach państwa, (w:) Sedes regni principales. Materiały z konferencji. Sandomierz 20-21 października 1997, pod red. B. Trelińskiej, Sandomierz 1999, s. 67-80.

⁹ G a l l, *lib. I, cap. 12.*

¹⁰ Z. D a l e w s k i, *Między Gnieznom a Poznaniem*, Kwartalnik Historyczny, t. 98: 1991, z.2, s. 42-43.

¹¹ Tamże, s. 32-34.

¹² Z. D a l e w s k i, *Władza, przestrzeń, ceremonia. Miejsce i uroczystość inauguracji władzy w Polsce średniowiecznej do końca XIV w.*, Warszawa 1996, s. 68-85.

¹³ G a l l, *lib. I, cap 11, s.30.* Np. S. Kętrzyński, *Polska X-XI w.*, Warszawa 1961, s. 289-351; T. Silnicki, *Początki organizacji Kościoła w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego*, (w:) *Początki państwa polskiego*, t. 1, Poznań 1962, s. 357; H. Paszkiewicz, *Początki Rusi*,

w Sandomierzu drugiej metropolii (S. Kętrzyński¹⁴) lub biskupstwa liturgii słowiańskiej (K. Lanckorońska¹⁵, H. Paszkiewicz¹⁶) są w większości oparte na przesłankach logicznych. W opinii G. Labudy przekaz Galla o drugiej metropolii dotyczy raczej wyłączenia spod władzy Gniezna biskupa poznańskiego Ungera¹⁷, zaś zdaniem B. Przybyszewskiego drugim wymienionym przez Galla metropolitą był Bruno z Kwerfurtu, prowadzący działalność misyjną na terenie Polski i jej pogańskich sąsiadów, którego ten historyk uważa za arcybiskupa misyjnego, nie uszczuplającego władzy metropolity gnieźnieńskiego¹⁸.

Oprócz wspomnianych przekazów Galla nie ma innych informacji źródłowych o organizacji państwa Piastów na początku XI wieku. Dlatego też, przedstawiając obraz wczesnopiastowskiej organizacji administracyjnej, nie można pominąć kwestii ciągłości poszczególnych struktur terytorialnych, a więc przekształcania się terytoriów plemiennych w jednostki administracyjne państwa Mieszka i Bolesława Chrobrego, a później kolejnych Piastów. Należy postawić pytanie czy znane nam z przekazów z VIII-IX wieku organizmy plemienne włączane do państwa polańskiego przez Mieszka i Bolesława funkcjonowały w tym państwie jako całości administracyjne. Zastanawia także w jakim stopniu organizacja państwa, zarysowana przez Galla Anonima w *Kronice* w odniesieniu do XI-XII wieku, funkcjonowała już na przełomie X-XI wieku. W historiografii pojawiają się też kontrowersyjne poglądy na temat znanej dopiero z XII i XIII-wiecznych źródeł organizacji grodowej i kasztelańskiej. Część historyków łączy początki tej organizacji z czasami Bolesława Chrobrego, inni natomiast są przeciwni ujmowaniu organizacji państwa w sposób statyczny, zaś początki organizacji kasztelańskiej datują dopiero na XII-XIII wiek.

Problemem terytoriów plemiennych i ich ewentualnego przekształcenia się w jednostki administracyjne państwa wczesnopiastowskiego zajął się, między inny-

Kraków 1996, s. 417-445; H. Kapiszewski, *Zagadnienie metropolii słowiańskiej w Sandomierzu*, *Małopolskie Studia Historyczne*, t. 1: 1958, z.1, s. 73-78.

¹⁴ S. Kętrzyński, *Polska X-XI w.*, s. 301-333.

¹⁵ K. Lanckorońska, *Studies on the Roman-Slavonic Rite in Poland*, Roma 1961; J. S z y - m a ń s k i (Czy w Polsce istniał obrządek rzymsko-słowiański? Uwagi na marginesie książki K. Lanckorońskiej, *Zeszyty Naukowe KUL*, t. 6: 1963, s. 41-55) odniósł się krytycznie do też K. Lanckorońskiej o istnieniu metropolii obrządku słowiańskiego na ziemiach polskich ze stolicą w Krakowie i biskupstwami w Wiślicy, Sandomierzu, Czersku, Łęczycy, może Zawichoście.

¹⁶ H. Paszkiewicz, *Początki Rusi*, s. 419, 428-445. Sprzeciwił się hipotezom o istnieniu obrządku słowiańskiego; T. Lehr-Splawiński, *Czy są ślady istnienia liturgii cyrylometodowej w dawnej Polsce?*, *Slavia*, t. 25: 1956, z. 2, s. 290-299.

¹⁷ G. Labuda, *Początki Polski*, t. 2, Poznań 1988, s. 527-548. Por. S. Szczur, *Misja cyrylo-metodiańska w świetle najnowszych badań*, (w:) *Chryścianizacja Polski południowej*, Kraków 1994, s. 21.

¹⁸ B. P r z y b y s z e w s k i, *Bruno z Kwerfurtu a zagadnienie drugiej metropolii polskiej za czasów Bolesława Chrobrego*, *Studia Warmińskie*, t. 22-23: 1985-1986, s. 143-153.

mi, S. Arnold. Posługując się metodą retrogresywną doszedł do wniosku, że w późniejszych podziałach administracyjnych można odnaleźć ślady jednostek politycznych istniejących przed powstaniem państwa Piastów bowiem następne podziały wiązały się z zasięgiem plemiennych obszarów w okresie przedpiastowskim¹⁹. Krytyczne stanowisko wobec metody retrogresywnej zajął J. Natanson-Leski. Jego zdaniem statut Krzywoustego porozdzielał stare plemienne jednostki terytorialne wchodzące w skład państwa polskiego więc niemożliwe jest znalezienie, jak to próbował zrobić S. Arnold, w późniejszych podziałach administracyjnych śladów terytoriów plemiennych oraz podziałów administracyjnych z czasów pierwszych Piastów²⁰. J. Natanson-Leski przyjął inne kryterium w odtwarzaniu terytoriów plemiennych, podkreślał bowiem znaczenie warunków geograficznych (sieć hydrograficzna, zalesienie, gleby) dla formowania się jednostek terytorialnych istniejących w czasach przed powstaniem państwa Piastów. Obaj jednak doszli do zbieżnych wyników²¹, co bynajmniej nie oznacza, że można w pełni zaufać ustaleniom obu historyków. Opieranie się tylko na metodzie retrogresywnej mogło doprowadzić do przeniesienia podziałów znanych z XIII-wiecznych źródeł w czasy przed- i wczesnopiastowskie²². Także analiza warunków geograficznych nie stanowi miarodajnego kryterium, chociażby dlatego, że nie można założyć ich niezmienności (np. zalesienie).

Najmniejszą jednostką administracyjną na przełomie X-XI wieku, uważaną za relik z epoki plemiennej, jest – pojawiające się w dokumentach pochodzących z XII i XIII wieku – opole. Powszechnie uważa się, że w czasach przedpiastowskich było ono zbiorem jednostek osadniczych, tworzących się wskutek upowszechniania osiadłego trybu życia, których mieszkańcy tworzyli wspólnotę sąsiedzką. Oprócz funkcji gospodarczych opole spełniało funkcje obronne, bowiem jego ośrodkiem był ufortyfikowany gród, tzw. czoło opolne²³. Niektórzy historycy utożsamiali je z póź-

¹⁹ S. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej X-XIII w.*, Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski, Kraków 1927, s. 12-13.

²⁰ J. Natanson-Leski, *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław 1953, s. 19-20, 68-69.

²¹ J. Natanson-Leski wyróżnił 5 „krain naczelných”, czyli „szczepowych” (Wielkopolska, Mazowsze, Śląsk, Małopolska, Pomorze), które uległy rozkładowi na „szczepy mniejsze”, czyli plemiona. S. Arnold pomijał Pomorze. Na terenie Wielkopolski J. Natanson-Leski wyróżniał 11 terytoriów plemiennych, które w większości pokrywają się z terytoriami Arnolda. Podobnie jest w przypadku Śląska i Małopolski. J. Natanson-Leski do 5 krain Arnolda dodaje jeszcze krainę Trzebowian. Na Mazowszu Arnold wyróżnił cztery krainy, natomiast Natanson-Leski trzy. Także pomiędzy granicami poszczególnych krain zachodzą niewielkie różnice.

²² K. Buczek, *Z badań nad strukturą terytorialną Polski wczesnośredniowiecznej. O tzw. ziemiach, czyli terytoriach plemiennych*, Studia Historyczne, t. 13:1970, s. 3-23.

²³ K. Buczek, *Organizacja opolna w Polsce średniowiecznej*, Studia Historyczne, t. 13: 1970, s. 211- 218.

niejszą kasztelanią²⁴, sądząc, że pomimo swej archaiczności przetrwały po utworzeniu państwa i nadal pełniły rolę najniższej jednostki organizacji terytorialnej²⁵.

Trudno określić wzajemny stosunek opola i kasztelanii, bowiem dokumenty z XII-XIII wieku wspominają o opolach nie charakteryzując spełnianych przez nie funkcji²⁶. Znaczenie terminu opole i analogie tej jednostki do późniejszych kasztelanii badali: S. Smolka i K. Tymieniecki, kładąc nacisk na odrębność organizacji grodowej i opolnej z dopuszczeniem funkcjonowania opola jako małej kasztelanii²⁷, H. Łowmiański, rozróżniający ich funkcje²⁸, oraz K. Buczek, który uważał, że obszar kasztelanii obejmował kilka opoli²⁹. W najnowszej historiografii z dużym dystansem podchodzi się do istnienia związków między opolem a kasztelanią w państwie Piastów. A. Gąsiorowski zauważył, że brak dowodów źródłowych na istnienie takich związków, zaś przypadkowa zgodność niektórych kasztelanii i obszarów opolnych nie może stanowić dowodu na przekształcenie się opola w kasztelanię³⁰. Wszechstronne badania nad funkcją opola, zarówno w czasach przedpiastowskich jak i piastowskich, przeprowadził J.S. Matuszewski, który wyraźnie stwierdził, że opola nie stanowiły jednostek administracyjnego podziału kraju, nie były zatem podstawą podziału państwa na kasztelanie. Jego zdaniem opole (*vicinia*), jako średniowieczny odpowiednik współczesnego określenia „okolica”, oznacza w źródłach nieposiadającą stałego charakteru grupę społeczną³¹. Szczególnie liczne, zwłaszcza dla XIII wieku, wzmianki źródeł o opolach nie mogą być więc podstawą do rekonstrukcji podziałów administracyjnych z X-XI wieku oraz ustalania zależności późniejszych podziałów od podziałów przedpiastowskich.

Wszelkie próby rekonstrukcji podziałów terytorialnych w X-XI wieku nie prowadzą do jednoznacznych wyników, bowiem w okresie przedpiastowskim stwarzano nowe podziały, budowano sztuczne granice (system wałów, grodów)³². Jednakże nie oznacza to, że takie zależności nie istniały, bowiem daje się zauważyć ciągłość niektórych istniejących wcześniej układów terytorialnych. Z plemiennych

²⁴ S. Arnold, *Terytoria plemienne*, s. 5-8. Jego zdaniem obejmowała obszar do 1000 km².

²⁵ J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, Warszawa 1964, s. 189-190.

²⁶ Źródła dotyczące opola zebrał K. Buczek, *Organizacja opolna*, s. 208, przypis 14.

²⁷ K. Tymieniecki, *Spółczesność Słowian lechickich*, Lwów 1928, s. 235; S. Smolka, *Mieszko Stary i jego wiek*, Warszawa 1959, s. 124.

²⁸ H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 4, Warszawa 1970, s. 68-73.

²⁹ K. Buczek, *Organizacja opolna*, s. 205-255.

³⁰ A. Gąsiorowski, *Districtus w Wielkopolsce początków XIV w. Z zagadnień zarządu terytorialnego Polski średniowiecznej*, Rocznik Historyczny, t. 32: 1966, s. 192.

³¹ J. S. Matuszewski, *Vicinia id est... Poszukiwania alternatywnej koncepcji staropolskiego opola*, Łódź 1991, s. 225-228.

³² J. Tyszkiewicz, *Kształtowanie granic wczesnofeudalnych państw Słowian Zachodnich na przykładzie Polski. O teorii, praktyce badań i ustaleniach,(w:) Geneza i funkcjonowanie wczesnych form państwowości na tle porównawczym*. Red. M. Tymowski, M. Ziółkowski, Warszawa 1992, s. 152-153.

całości terytorialnych formowały się zapewne późniejsze regiony historyczne: Śląsk, Wielkopolska, Małopolska, itd., ale można również zauważyć tego typu analogie między mniejszymi jednostkami; np. w ramach Małopolski w XIV wieku wykształciły się dwa województwa: sandomierskie i krakowskie, których odrębność wywodzi się najprawdopodobniej jeszcze z czasów plemiennych³³.

Tworząca się struktura terytorialna i gospodarcza państwa pierwszych Piastów, oparta o gęstą sieć grodów lokalnych została z pewnością naruszona w okresie kryzysu państwa piastowskiego w latach trzydziestych XI wieku. Z tych powodów praktycznie niemożliwe jest jednoznaczne rozstrzygnięcie czy funkcjonowanie znanych z XI-XII wieku prowincji można odnieść do czasów z początku XI wieku. Większość historyków uznaje, że Gallowe *sedes regni principales*, do których kronikarz zaliczył Kraków, Wrocław i Sandomierz, odnoszące się do wydarzeń z XI-XII wieku, oznacza stolice jednostek administracyjnych, utożsamianych z prowincją³⁴. Inaczej nieco widział ten problem S. Arnold, który rozróżniał dwa rodzaje większych jednostek terytorialnych: jednostki terytorialno-ustrojowe (*ducatus*), których ośrodkami były *sedes regni principales* – były to późniejsze dzielnice – oraz administracyjno-polityczne (*provincia*), w których widział dawne terytoria plemienne³⁵. Do *sedes regni principales*, oprócz Krakowa, Sandomierza i Wrocławia, należały najprawdopodobniej także Płock, Gniezno, Poznań. Liczba *sedes regni principales*, a tym samym liczba prowincji, jest sprawą kontrowersyjną³⁶. T. Wasilewski, opierając się na analizie terminów używanych przez kronikarzy: Thietmara, Galla

³³ A. Teterycz, *Jeszcze o związku plemiennym Łędzian*, Studia Historyczne, t. 44: 2001, z. 1. s. 131-139; A. Teterycz-Puzio, *Geneza województwa sandomierskiego. Terytorium i miejsce w strukturze państwa polskiego w średniowieczu*, Słupsk 2001.

³⁴ S. Zajączkowski, *Uwagi nad terytorialno-administracyjnym ustrojem Polski XII w.*, Czasopismo Prawno-Historyczne, t.7:1955, s.296; T.Lalik, *Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI i początków XII w.*, Studia z Dziejów Osadnictwa, t. 5:1967, s.12; J. Bieniak, *Polska elita polityczna XII w. (Cz. I. Tło działalności)*, (w:). *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*. Red. S. K. Kuczyński, t. 2, Warszawa 1982, s. 20; A. Bogucki, *O strukturze administracyjnej Polski XI i XII w.*, Czasopismo Prawno-Historyczne, t. 44:1992, s. 5.

³⁵ S. Arnold, *Terytoria*, s. 11-12.

³⁶ H. Łowmiański (*Początki Polski*, t.4, s. 42-43) dzielił państwo na sześć prowincji (wrocławską, krakowską, sandomierską, mazowiecką, wielkopolską, kujawską). Podobnie J. Spors (*Podział dzielnicowy Polski według statutu Bolesława Krzywoustego ze szczególnym uwzględnieniem dzielnicy seniorackiej*, Słupsk 1978, mapa nr 2), uwzględniając jednak zamiast prowincji kujawskiej, łęczycką. S. Zajączkowski (*Uwagi nad terytorialno-administracyjnym ustrojem*, s. 291-298) uwzględnił zarówno kujawską, jak i łęczycką, a T. Lalik (*Organizacja grodowo-prowincjonalna*, s.13-15) dołączył jeszcze ósmą: poznańską. Zdaniem J. Bieniaka (*Polska elita polityczna*, cz.1, s. 20-21) na podstawie *Kroniki* Galla można mówić na pewno o pięciu prowincjach: wrocławskiej, krakowskiej, sandomierskiej, wielkopolskiej i mazowieckiej. Gall wspominał bowiem o trzech *sedes regni principales* (Wrocław, Kraków, Sandomierz - *lib II*, 8, s. 74, 75) oraz o komesach zarządzających szerszym terytorium (Wrocław, Gniezno, Płock - *lib. II*, 5, s. 71; *lib. II*, 16, s. 83; *lib. II*, 38, s. 108).

i Wincentego Kadłubka, przypuszczał, że w okresie od początku XI do połowy XII wieku Polska, z niewielkimi zmianami, była podzielona przynajmniej na 15 prowincji, których ośrodkami były grody: Kraków, Sandomierz i Wiślica w Małopolsce; Gniezno, Poznań i Kalisz w Wielkopolsce; Wrocław, Opole i Głogów na Śląsku; Płock i Czersk lub Grójec na Mazowszu; Kruszwica i Włocławek na Kujawach; Łęczyca i Spicymierz w Polsce środkowej. Według niego mianem *sedes regni principales* wyróżniano tylko część stołecznych grodów państwa będących ośrodkami prowincji, określanych wcześniej (w czasach Bolesława Chrobrego) mianem „pagi”. T. Wasilewski sądził, że znane z Kroniki Thietmara *pagus Sileisis* i *pagus Diadesisi* znalazły kontynuację w postaci prowincji wrocławskiej i głogowskiej³⁷. Jednak jak wynika z kontekstu używania przez Thietmara terminu *pagus* nie oznacza on konkretnej jednostki administracyjnej a raczej kronikarz używał tego pojęcia w znaczeniu „kraj”, „siedziby”, „plemię”³⁸. Z poglądami T. Wasilewskiego nie zgodził się A. Bogucki, twierdząc – na przykładzie Śląska – że terytoria sześciu małych plemion, znanych ze źródeł IX-XI wieku nie przekształciły się w odrębne jednostki administracyjne, powstała tylko jedna duża prowincja śląska³⁹. Jednak biorąc pod uwagę, iż pierwotne podziały kościelne z 1000 roku opierały się najprawdopodobniej na podziałach administracyjnych być może pierwsze stolice biskupie byłyby stolicami jednostek administracyjnych, które można utożsamiać z późniejszą prowincją. Przyczyną powołania prowincji była trudność sprawowania władzy nad całym terytorium państwa. Rezydowali tam namiestnicy książęcy, których genezę część historyków wiązała z przekształceniem się książąt plemiennych w dygnitarzy państwowych⁴⁰. Ośrodkami prowincji były główne grody w państwie, jednocześnie stanowiące najważniejsze centra handlowo-miejskie, często stolice biskupie.

Podstawowymi jednostkami organizacji państwa pierwszych Piastów były, prawdopodobnie, okręgi grodowe – nazywane w dawniejszej historiografii kasztelaniami. Takiej terminologii dla okresu XI-XIII wieku używali K. Potkański i Z. Wojciechowski, którzy widzieli ścisły związek między kasztelaniami a dawnymi teryto-

³⁷ T. Wasilewski, *Poland's administrative structure in early Piast times. Castra ruled by comites as centres of provinces and territorial administration*, Acta Poloniae Historica, t. 44: 1981, s. 5-31. Jego zdaniem w pewnym stopniu prowincje znalazły kontynuację w podziałach z drugiej połowy XII w. i z XIII w. Por. T. Wasilewski, *Sedes regni principales i sedes regni państwa polskiego jako ośrodki wojskowe, administracyjne i gospodarcze w XI i XII w.*, (w:) *Sedes regni principales. Materiały z konferencji. Sandomierz 20-21 października 1997*, pod red B. Trelińskiej, Sandomierz 1999, s. 57-66.

³⁸ *Thietmari Marsenburensis Episcopi Chronicon*, wyd. M. Z. Jedlicki, Poznań 1953, s. 203, 303, 362, 395.

³⁹ A. Bogucki, *O strukturze administracyjnej Polski*, s. 4.

⁴⁰ H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 3, s. 471; A. Bogucki, *Komes w polskich źródłach średniowiecznych*, Warszawa 1972, s. 101-102.

riami plemiennymi⁴¹. Według K. Potkańskiego Bolesław Chrobry nie zakładał nowych ośrodków administracyjnych, ale zamieniał dawne grody, wywodzące się z epoki plemiennych, na centra administracyjne⁴². Powyższe poglądy, o powiązaniu grodów kasztelańskich z grodami szczepowymi z czasów przedpiastowskich, podzielał Z. Wojciechowski⁴³. Jednak wyniki badań archeologicznych nakazują ostrożność w wywodzeniu początków niektórych ośrodków z czasów przedpiastowskich, bowiem szereg grodów uznanych za stare centra państwa Polan, Wiślan czy Łędzian powstało dopiero w okresie panowania pierwszych Piastów np. wielkopolskie ośrodki – Poznań, Kruszwica, być może Giecz, Kalisz oraz Ostrów Lednicki⁴⁴. Podobnie w przypadku Małopolski wczesnośredniowiecznej badania archeologiczne dowodzą, że grody na tym obszarze z okresu VII-X wieku (Stradów, Lubomia, Zawada, Szczaworyż, Chodlik) nie pokrywają się z późniejszą organizacją państwa Piastów, bowiem zmiany polityczne, społeczne, gospodarcze w X i początkach XI wieku spowodowały najprawdopodobniej konieczność przebudowy administracyjnej państwa, co doprowadziło do upadku pierwotnych centrów plemiennych i przeniesienia ich do nowych ośrodków, posiadających korzystniejsze warunki obronne⁴⁵. Nie można też przyjąć istnienia zależności między okręgami grodowymi z XI wieku a kasztelaniami znanymi z XIII wieku. Zdaniem T. Wasilewskiego dopiero około połowy XII wieku nastąpiły zmiany w podziale administracyjnym Polski; zaczęły powstawać kasztelanie większe od dawnych okręgów grodowych⁴⁶. Również S. Gawlas, na podstawie argumentów porównawczych, sprzeciwił się nazywaniu organizacji grodowej kasztelańską. Stwierdził, że organizacja kasztelańska, oparta na wzorach niemieckich burgrabstw, pojawiła się w Polsce w związku z reorganizacją zarządu terytorialnego u schyłku XII lub na początku XIII wieku, na Ślą -

⁴¹ K. Potkański, *Geneza organizacji grodowej w Polsce*, Sprawozdania Akademii Umiejętności, t. 10: 1905, s. 7-10; tenże, *Ze studiów nad ustrojem grodowo-plemiennym*, s. 408-457; Z. Wojciechowski, *Ze studiów nad organizacją państwa polskiego za Piastów*, Lwów 1924, s. 53-54.

⁴² K. Potkański, *Ze studiów nad ustrojem grodowo-plemiennym*, (w:) *Pisma pośmiertne*, t. 1, Kraków 1922, s. 408, 422, 459.

⁴³ Z. Wojciechowski, *Ustrój polityczny ziem polskich w czasach przedpiastowskich*, Lwów 1927, s. 59. Jego zdaniem państwo polskie było za słabe na zmianę istniejących stosunków.

⁴⁴ Z. Kurnatowska, *Z badań nad przemianami organizacji terytorialnej w państwie pierwszych Piastów*, *Studia Lednickie*, t. 2: 1991, s. 12-13. Do podobnych wniosków dla Małopolski doszła E. Dąbrowska, *Wielkie grody dorzecza górnej Wisły*, Wrocław 1973.

⁴⁵ E. Dąbrowska, *Uwagi nad charakterem systemu grodowego Małopolski wczesnośredniowiecznej*, *Sprawozdania PAN*, t. 6: 1962, s. 6-10. Jej zdaniem organizacja kasztelańska nie wywodzi się z opolnej, a wręcz przeciwnie – powstanie kasztelanii, obejmujących znacznie rozleglejsze od opoli terytoria, przyczyniło się do zatarcia granic tych ostatnich i stopniowego ich zaniku (s. 7).

⁴⁶ T. Wasilewski, *Poland's administrative*, s. 6, 30.

sku i w Wielkopolsce, najpóźniej w Małopolsce⁴⁷. Do podobnych wniosków doszła, w oparciu o badania archeologiczne na terenie Wielkopolski, Z. Kurnatowska. Według niej organizacja terytorialna państwa pierwszych Piastów nie odpowiadała późniejszej organizacji kasztelańskiej, chociaż część grodów wczesnopiastowskich pełniła w XII-XIII wieku funkcję ośrodków kasztelańskich⁴⁸.

Zdaniem S. Gawlasa organizacja kasztelańska, wprowadzona w miejsce systemu grodowego na przełomie XII i XIII wieku, tworzyła – opartą w dużym stopniu na wcześniej istniejących grodach – sieć ośrodków zarządu terytorialnego poszczególnych dzielnic. Kasztelania wypełniała funkcje: finansowe, obronne i sądowe. Jednakże system kasztelanii upadł wskutek rozwoju akcji immunitetowej, wyłączającej poszczególne tereny spod władzy kasztelana, oraz rozwoju osadnictwa na prawie niemieckim, co pozbawiało kasztelanie większości funkcji i dochodów.

Na temat ośrodków zarządu państwa wczesnośredniowiecznego rozgorzała długotrwała dyskusja między K. Buczkiem a K. Modzelewskim. K. Buczek – dzieląc częściowo poglądy R. Grodeckiego⁴⁹ – twierdził, że ośrodkami zarządu były książęce dwory rezydencjonalne, czyli zorganizowane punkty, w których książę rezydował kolejno podczas podróży po kraju⁵⁰. Nie zgadzał się z tą opinią K. Modzelewski, kładąc nacisk na zadania spełniane przez kasztelanie jako ośrodki zarządu i centra administracji lokalnej⁵¹. Teoria dworska K. Buczka eksponuje po-

⁴⁷ S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego Królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społecznoustrojowej odrębności Polski*, Studia Humanistyczne I, Warszawa 1996, s. 74.

⁴⁸ Z. Kurnatowska, *Z badań nad przemianami organizacji*, s. 18; *taż*, *Tworzenie się państwa w aspekcie archeologicznym*, s. 90; *taż*, *Przemiany lokalnych ośrodków władzy w XI-XII w. w Wielkopolsce*, (w:) *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI-XII w. w Europie środkowowschodniej*. Red. S. Moździoch, Wrocław 1993, s. 21-27.

⁴⁹ R. Grodecki, *Książęca włość trzebnicka na tle majątków książęcych w Polsce XII w.*, *Kwartalnik Historyczny*, t. 27: 1918, s. 1-66.

⁵⁰ K. Buczek, *Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej*, Wrocław 1958; *Organizacja służebna w pierwszych wiekach państwa polskiego*, *Studia Historyczne*, t. 20: 1970, s. 353-376; *O ustroju społeczno-gospodarczym Polski wczesnofeudalnej (wiek X-XIII). Uwagi krytyczne na marginesie prac Karola Modzelewskiego*, *Studia Historyczne*, t. 22: 1979, s. 663-690; *Egzekwowanie świadczeń publicznych w Polsce wczesnofeudalnej*, *Studia Historyczne*, t. 25: 1982., s. 337-369; *Z badań nad organizacją gospodarki w Polsce wczesnofeudalnej (do początku XIV w.)*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej (dalej KHKM)*, t. 17: 1969, s. 193-230; *Z badań nad organizacją grodową w Polsce wczesnofeudalnej. Problem terytorialności grodów kasztelańskich*, *Kwartalnik Historyczny*, t. 77: 1970, s. 12.

⁵¹ K. Modzelewski, *Grody i dwory w gospodarce polskiej monarchii wczesnofeudalnej. Cz. I. Osady służebne a dwory książęce*, KHKM, t. 21: 1973, s. 3-35; *Grody i dwory w gospodarce polskiej monarchii wczesnofeudalnej, Cz. II. Gospodarcze funkcje organizacji grodowej*, KHKM, t.21: 1973, s. 157-189; *Organizacja gospodarcza państwa polskiego X-XIII w.*, Wrocław 1975; *Dziedzictwo plemienne w ustroju Polski piastowskiej*, KHKM, t. 23: 1975, s.351-383; *Organizacja grodowa u progu epoki lokacji*, KHKM, t. 28: 1980, s. 329-333; *Spór o gospodarcze funkcje organizacji grodowej. Najstarsze źródła i metody*, "KHKM", t. 28: 1980,

zycję księcia w państwie, natomiast teoria grodowa K. Modzelewskiego kładzie nacisk na rolę elity politycznej w zarządzaniu państwem. S. Gawlas, który tezy obu historyków określił jako „Buczka-Modzelewskiego model ustroju prawa książęcego”, przychylił się raczej do poglądów K. Buczka, zgadzając się, że czas powstania regaliów książęcych przypadł na okres umocnienia i rozbudowy władzy monarszej, a nie na czasy Mieszka I i Bolesława Chrobrego⁵². S. Gawlas sprzeciwił się jednolitemu traktowaniu okresu od X do XIII wieku – jako stabilnego systemu prawa książęcego, argumentując, że wieki X-XIII były dla Europy zachodniej i południowej „epoką ogromnych przemian i dynamicznego wzrostu we wszystkich dziedzinach”, dlatego mało prawdopodobne aby akurat tylko ziemie polskie ogarnął trzywiekowy zastój⁵³.

Z zagadnieniami wczesnopiastowskiej organizacji administracyjnej wiąże się kwestia funkcjonowania urzędników zarządu centralnego i lokalnego X-XI wieku. Można przypuszczać, że najstarszy zespół urzędów nadwornych powstał już w okresie pierwszej monarchii, tj. przed jej załamaniem się w latach trzydziestych XI wieku, na co wskazuje wiadomość Galla o piastowaniu przez Mieciława urzędu cześnika na dworze Mieszka II⁵⁴. Niewątpliwie kryzys pierwszej monarchii wprowadził zmiany w rozwoju terytorialnej i nadwornej hierarchii urzędniczej. Jak zauważył J. Spors, za najstarsze znane urzędy dostojników należy uznać te, które pojawiają się w *Kronice* Galla, tj.: palatyn, czyli wojewoda-komornik, jako naczelnik drużyny książęcej i zastępca księcia w dowodzeniu i zarządzaniu państwem, stolnik, cześnik, być może konarski oraz urzędy służebne – komornik, podczasz, podstoli oraz podkoni⁵⁵. Geneza tych urzędów związana jest najprawdopodobniej z początkami państwa polskiego⁵⁶.

s. 87-101; *Jurysdykcja kasztelańska i pobór danin prawa książęcego w świetle dokumentów XII w.*, Roczniki Historyczne, t. 87: 1980, s. 149-183.

⁵² S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego Królestwa*, s. 68-69. Por. J. Bardach, *Model ustrojowy średniowiecznych Niemiec a zakres jego wpływów na Polskę XIII-XIV w.* (w związku z książką Sławomira Gawlasa, *O kształt zjednoczonego Królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społecznoustrojowej odrębności Polski*), *Studia Humanistyczne* I, Warszawa 1996, s. VI, 211; *Przegląd Historyczny*, t. 87: 1996, s. 607-614

⁵³ S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego Królestwa*, s. 71.

⁵⁴ Gall, *lib I*, 20, s. 45.

⁵⁵ J. Spors, *Ze studiów nad urzędami w Polsce XI i XII w.* (wojewoda, komornik, podkomorzy), *Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. 44: 1992, s. 53.

⁵⁶ Zdaniem A. Gieysztora istnieje wyraźna analogia urzędu wojewody w Czechach i w Polsce, bowiem tylko tu miało miejsce połączenie godności dowódczej z zarządem dworskim (*Urząd wojewodziński we wczesnych państwach słowiańskich w IX - XI wieku*, *Archeologia Polski*, t. 16: 1971, s. 319, 324). Negował on natomiast wywodzenie się wojewody z państwa Franków zaznaczając, że rozdzielenie najwyższych kompetencji wojskowych w państwie między osobę księcia, jako każdorazowego i stałego wodza naczelnego, i osobę wojewody, jako jego stałego zastępcy, nie może pochodzić z organizacji państwa Franków, bowiem *comes palatinus* nie zarządzał tam sprawami wojskowymi (*Urząd wojewodziński*, s. 319-320). Wg niego nie można

Obecność urzędników terytorialnych jest potwierdzona dopiero na przełomie XI i XII wieku przez *Kronikę* Galla, chociaż można przypuszczać, że istnieli już w początkach państwowości. Do najważniejszych obowiązków panów grodowych w XI wieku, jak zauważył T. Lalik, opierając się na *Kronice* Galla, należało ściganie przestępstw, często ograniczające się do kontroli wykonywania tej powinności przez miejscową ludność. Pan grodowy i wyznaczony przez niego sędzia wykonywali też sądownictwo w sprawach kryminalnych nad rycerstwem i wieśniakami, a także rozstrzygali wiele spraw spornych, wynikających z uprawnień do gruntów ornych oraz innych użytków. Pan grodowy sprawował również kontrolę nad sprawami podatkowymi i poborem miejscowych myt, strzeżeniem miru targowego. Jednakże spod jego jurysdykcji wyłamywali się możni, posiadający dobra na terenie wielu okręgów grodowych, tym bardziej że przebywali w otoczeniu władcy, lub komesa prowincji, w przeciwieństwie do panów grodów położonych w głębi kraju, a zwłaszcza przy granicach zagrożonych częstymi napadami⁵⁷. Osobną dziedziną uprawnień i obowiązków panów grodowych były sprawy kościelne, bowiem ośrodki zarządu lokalnego były jednocześnie centrami kościelnymi. Jednak w tym przypadku osobą kontrolującą postępowanie pana grodowego często stawał się prezbiter kościoła grodowego⁵⁸. S. Gawlas postulował ostrożność w przypisywaniu panom grodowym zbyt szerokiej kompetencji a za jedyny pewny element tych kompetencji uznał uprawnienia sądowe. Przestrzegał przed odtwarzaniem uprawnień panów grodowych na podstawie XIII-wiecznych dokumentów informujących o uprawnieniach kasztelanów⁵⁹.

Prawdopodobnie pierwsi władcy polscy, w miarę przyłączania nowych księstw, ze względów praktycznych w jakimś stopniu opierali się na istniejących już podziałach plemiennych oraz grodach, tworząc własny aparat administracyjny państwa. Z informacji Galla o organizacji sił zbrojnych państwa Bolesława Chrobrego

mówić o „wiodącym wzorze flandryjskim” (*Kasztelanowie flandryjscy i polscy. Zagadnienie porównawcze*, (w:) *Studia historyczne. Księga jubileuszowa S. Arnolda.*, s. 97-107). W jego opinii urząd palatyna nie wywodził się także z instytucji niemieckich, a raczej ze starej tradycji morawskiej, gdzie w osobie nadwornego żupana skupiało się zastępstwo monarchy. Kontynuację pełną tego urzędu spotyka się na ziemiach polskich i czeskich przy wprowadzeniu nazwy rodzimej, urząd węgierski zaś został zmodyfikowany pod wpływem instytucji karolińsko-ottońskiej, z zachowaniem morawskiej nazwy (*Urząd wojewodziński*, s. 324). J. Spors zwrócił uwagę, że palatyn-wojewoda w Polsce, w przeciwieństwie do wojewody w Czechach, sprawował funkcje komornika nadwornego występującego w państwie wielkomorawskim i węgierskim w charakterze palatyna zarządcy dworu, przez co palatyn-wojewoda w Polsce połączył kompetencje palatyna-komornika wielkomorawskiego i palatyna-wojewody czeskiego. Na polskim dworze monarszym nie było więc odrębnego urzędu komornika (*Ze studiów nad urzędami* s. 52).

⁵⁷ T. Lalik, *Organizacja*, s. 41.

⁵⁸ Tamże, s. 42-43.

⁵⁹ S. Gawlas, *O kształt zjednoczonego Królestwa*, s.75.

wynika, że w okresie jego panowania państwo było podzielone na okręgi administracyjne, których jednym z zadań było dostarczanie kontyngentów wojskowych. Nie można natomiast jednoznacznie odpowiedzieć, czy zarysowujący się w *Kronice Galla Anonima* XI-XII-wieczny podział administracyjny na prowincje sięga czasów pierwszych Piastów, czy też powstał za Kazimierza Odnowiciela i Bolesława Śmiałego. Wydarzenia z lat trzydziestych XI wieku spowodowały jakieś zmiany w podziale terytorialnym państwa piastowskiego, jednak najprawdopodobniej w podziałach administracyjnych z drugiej połowy XI wieku przetrwały ślady pierwotnej organizacji państwa Mieszka i Bolesława, a ta organizacja z kolei znalazła odzwierciedlenie w – znanej z przekazów źródłowych – organizacji terytorialnej XII i XIII wieku.